«РУХИ МИРАС: ЭЗЛӘНҮЛӘР ҺӘМ ТАБЫШЛАР» СЕРИЯСЕНДӘ СӘЯХӘТНАМӘЛӘР

(13, 14, 18 нче чыгарылышларга бәяләмә)

Татар тарихи чыганаклары арасында сәяхәтнамәләр аерым урын алып тора. Алар рәсми, коры мәгълүмати чыганакларда булмаган картинаны тудырырга мөмкинлек бирә. Татарларда борынгы заманнардан ук сәяхәт итү һәм шул сәфәрне теркәп бару, яисә ахырдан язма рәвештә бәян итү традициясе тарихи чыганак базасын булдыруда үзенчәлекле бер алым саналган. Сәяхәтнамәләр – халык электән яратып укый торган жанр, бүген дә алар үзләренең җанлы тарихы белән укучының игътибарын җәлеп итә. Гарәп язуындагы сәяхәтнамәләрне гамәлдәге язуга күчереп, эшкәртеп, аңлатмалар белән баетып тәкъдим итү аларны киңкырлы җәмәгатьчелек куллана алу мөмкинлеге тудыра. Сәяхәтнамәләрдә халыкларның яшәү рәвеше, җәмгыять үсеше күренә. Башка мохиткә чит кеше күзлегеннән карау, сәяхәтченең бәясе, тәэсирләре дә кызыклы. Бу язмалардагы мәгълүматны башка җирлек белән чагыштыру да дөньяга төрле яктан карарга ярдәм итә. Тагын шунысы да бар: шул заман кешесенең фәлсәфи фикере, позициясе, эстетик, публицистик максатлары хәзерге укучы өчен дә кызыклы.

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре тарафыннан тормышка ашырыла торган проект кысаларында күпсанлы кулъязма рухи мирас халыкка кайтарыла, фәнни әйләнешкә кертелә. Аларның чираттагы күркәм хезмәтләренең нәтиҗәсе буларак сәяхәтнамәләргә багышланган өч саллы җыентык аерым игътибарга лаек (Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар. Сәяхәтнамәләр = Духовное наследие: поиски и открытия. Путешествия / төз.: А.Х Алиева, Г.М. Ханнанова; текст., иск. һәм аңл. әзерл.: А.Х. Алиева, Г.М. Ханнанова; кереш сүз авт. А.Х. Алиева. – Казан: ТӘһСИ, 2021. – 13 нче чыг. – 300 б.; Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар. Сәяхәтнамәләр = Духовное наследие: поиски и открытия. Путешествия / төз.: А.Х. Алиева, Г.М. Ханнанова; текст., иск. һәм аңл. әзерл.: А.Х. Алиева, Г.М. Ханнанова; кереш сүз авт. А.Х. Алиева. – Казан: ТӘһСИ, 2022. – 14 нче чыг. – 300 б.; Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар. Сәяхәтнамәләр = Духовное наследие: поиски и открытия. Путешествия / төз. А.Х. Алиева; текст., иск. һәм аңл. әзерл., кереш сүз авт. А.Х. Алиева. – Казан: ТӘһСИ, 2023. – 18 нче чыг. – 256 б.).

Тәкъдим ителгән хезмәттәге сәяхәтнамәләрне фәнни эшкәрткән галимнәр А.Х. Алиева, Г.М. Ханнанованың хезмәтен югары бәяләргә, һөнәри осталыкларын аерым билгеләп үтәргә кирәк. Һәр текстның көчле фәнни аппараты булдырылган, киң катлау укучы аңлый алмаган сүзләргә аңлатмалар, терминнарга шәрехләүләр бирелгән. Мондый чыганаклар белән эшләүчеләр аның текст белән эшләүгә

караганда да күп вакыт, көч һәм белем таләп иткәнен бик яхшы чамалыйлар.

Әлеге җыентыкка татарлар чагыштырмача еш сәяхәт иткән юнәлешләргә, төбәкләргә багышланган сәяхәтнамәләр сайлап алынган. Алар – Иран, Кавказ, Төркия тарафлары. Чыганаклар шулай ук татарларның Ерак Көнчыгыш һәм Европага сәяхәткә чыгулары хакында да сөйли. Бу язмаларда Төркиягә карата аерым мөнәсәбәттә булу күренә, инкыйлабка кадәрге чорда татар өчен Төркия – төрки дөньяның үзәге, ә Истанбул башкаласы булган. Сан ягыннан караганда да, Төркия белән бәйле сәяхәтнамәләр зур күпчелекне тәшкил итә. Шул сәбәпле авторлар 2022 елда нәшер ителгән 14 нче чыгарылышны тулысынча диярлек Төркия сәфәрләре хакындагы язмаларга багышлаганнар.

Сәяхәтнамәләрнең авторлары – төрле өлкә кешеләре, аларның сәяхәт максатлары да, уй-ниятләре дә төрле. Авторларның кем булуына карап, тасвирлау, укучыларны җәлеп итү алымнары да аерылып тора. Журналист буларак вакыйгалар турында хәбәр итеп тору максаты белән җибәрелгән авторларның язмалары детальле, тәфсилле булуы белән үзенчәлекле. Мондый сәяхәтнамәләр 1912–1913 елларда Балкан сугышы хәбәрләре нигезендә туа. Гади турист буларак баручыларның, чит илләрдә белем алучыларның игътибар ракурсы бераз башкарак. Бу ике караш картинаны тулыландыра гына, шуңа да фикер булдыру өчен чагыштырулы анализ, бу язмаларны бергәлектә карау уңай нәтиҗәгә генә китерә. Моннан тыш авторлар ике җәмгыятьне чагыштыру күзлеге аша да күзәтәләр. Мисал өчен, тәҗрибәле педагог Нургали Сибгатулла улы Надиев (1882–1940) 1909 елда «Сәяхәт хатирәләре»ндә Төркия һәм Русия җәмәгатьчелегенә параллель үткәрә: «Биредә... адым саен булган каһвәханәләрдә эшсез халык бер чашка каһвә артында газета укып, сәясәттән гәпләшеп яки матур кальян савытларыннан чыккан озын көпшәле трубкаларын суырып, хыялга китеп, көн вә төннәрен үткәрәләр. Эшче халык та кичләрен шул каһвәханәләрдә үткәрә. Бездә эшче халыкның кичләре разгул (эчкечелек) урыннарында исереклек белән үтә. Биредә ял өчен бирелгән кичәнең бер өлеше гакыл сәламәтлеге, җан тынычлыгы белән садә генә үтә...», – дип яза. Шул ук вакытта бер үк җәмгыятьнең төрле төсмерләре булуын да таный. Аның инде бу сәяхәтнамәсе – гади тасвирлау гына түгел, ә аналитика элементлары белән үрелгән мөһим язма.

Турист булып килгән сәяхләр тарихи биналарга, мәчетләргә, музейларга игътибар бирәләр. «Кояш» газетасында «М.Х.» тәхәллүсе белән басылган автор Истанбулның матурлыгына соклана: «Истанбулны дөньяга килгән һәр төрек угылына күрү лязем. Монда килгән һәр татар угылының максаты – үзенә гыйльми, фәнни җәһәттәнме, бер файда казанмак лязем», – дип яза ул. Инкыйлабка кадәр булган сәяхәтнамәләрдә дә, башка төр язмаларда да татар халкының Төркиягә булган мөнәсәбәте үтә җылы. Табиб-автор шул чорда

төрекләрдәге медицина хакында да үз күзәтүләрен теркәп калдырган. «Йолдыз» газетасы хәбәрчесе Г. Әбүзәрев «Истанбул мәктүпләре»ндә Төркиянең хөкүмәте, сәясәте турында газета укучыларга мәгълүмат бирә. «Гм.» имзалы автор «Кояш» газетасында Төркиянең вазгыятен тасвирлый. Татар укучысы сәяхәтчеләр, журналистлар язмалары аша чит илләрнең архитектурасы, иҗтимагый-сәяси тормышы белән танышып бару мөмкинлеге ала. Мәрьям Паташеваның «Истанбул хатирәләре» бу илгә хатын-кыз карашы, хатын-кызның чит җирләрне ничек кабул итүе ягыннан аеруча кызыклы.

Татар кешесен Төркиядән кала, мөселман буларак, Бәйрут, Сурия һ.б. шәһәрләр, илләр үзенә тарткан. 1909 елда Борһан Шәрәф (1883–1942) «Вакыт» газетасы хәбәрчесе буларак Иранга бара. Аның шул сәфәре турыдагы «Иран мәктүпләре» дигән җитди бер язмасы да җыентыкта урын алган, ул хәзерге укучы өчен дә информатив бер чыганак булып тора.

Сакмарый тәхәллүсе белән язган, китапны төзүчеләр ачыклавы буенча, Габдулла Газизов дигән кеше, 18 бүлектән гыйбарәт күләмле «Шам хатирәләре», «Сурия әхвале», «Шамнан Багальбәккә» дигән язмаларын «Шура»да ике ел дәвамында бастырып барган. Бу язма – әлеге төбәкләр турында тулы, кызыклы, бай мәгълүматлы әсәр. Анда халыкның яшәү рәвеше генә күрсәтелеп калмый, зур проблемалар да күтәрелә.

Кавказ тарафына багышланган сәяхәтнамәләрдән, Х. М. авторлыгындагы «Кавказ сәяхәтеннән», Искәндәр әл-Хәмзәвинең «Кавказиядә сәяхәт» язмалары кызыклы.

Татар сәяхләре сәфәр географиясенең киңәя баруын икенче, өченче чыгарылыш җыентыклар эчтәлегеннән дә күреп була. Алар инде – Европа һәм Азия илләренә барганнан соң туган язмалар. Педагог Фатыйх Сәйфи-Уфалының (1883–1923) 1914 елда язылган «Экскурсия мәктүбләре» язмасында Европа тарафына булган озын маршрут сурәтләнә. Автор Мәскәү, Петербург аша Финляндиягә бара. Хәтта ки, татар кешесенең элекке Көнбатыш Кытайдагы Синьцзян вилаятенең көньяк өлешенә – Алтыншәһәргә (Кашгария) баруы хакындагы язмалар бар. Аның авторы – Назархуҗа Габдессамад углы, язмасы «Юл хатиратымнан» дип исемләнгән. 1911 елда ук татар имамы Салихҗан Урманов Владивостоктан Япониягә чыга. Укымышлы имам юлда булган бөтен нәрсә белән кызыксынып, ул җирләрнең тарихын гына түгел, ә чит, ерак кыйтгада мөселманнарның хәл-әхвәлен, хәлләрен дә сөйли.

Җыентыкка кертелгән сәяхәтнамә авторларының мәдәни бәйләнышлар белән чит илләргә чыгуы аерым игътибарга лаек, алар инде үз язмаларында вакыйгаларга мәдәният югарылыгы ноктасыннан карыйлар, коры сурәтләү генә түгел, ә анализ, бәя бирү, хәтта үрнәк алу кебек моментлар да бар. Шундыйлардан, мисал өчен, Гомәр Галиевнең (1900–1954) «Чит илләрдә» дигән юлъязмасы.

Сәяхәтнамә җыентыкларына күләм ягыннан төрле язмалар җыелган, аларның һәрберсе – кечкенәсе дә, күләмлесе дә – тарихи

чыганак буларак бер үк дәрәҗәдәге көчкә ия һәм аерым игътибарга лаек. Сәяхәтнамә – күргән җирләр тасвирланган әсәр генә түгел, анда бирелгән материал, авторларның мәгълүматны кабул итүе, анализы, сәяхәт географиясе шул чор татар җәмгыятенең халәтен, фикер дәрәҗәсен, аның башка җәмгыятькә, дөнья мәдәниятенә ачык булуын, аны кабул итү рәвешен дә күрсәтә.

Рухи мирасны барлау, аны фәнни әйләнешкә кертүдә Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәренең фидакяр хезмәте хөрмәткә лаек, бу эшнең дәвамлы, бәрәкәтле булуына зур өмет баглыйбыз. Мөмкин кадәр күбрәк татар кулъязма чыганакларының тиз арада киң катлау укучыларга барып җитүе мөһим. Һәр җыентыкта филология фәннәр кандидаты галимә Әнисә Алиеваның тәфсилле аналитик кереш мәкаләләре бу төр чыганакларны югары фәнни дәрәҗәдә анализлый, укучыны аларны кабул итәргә әзерли, кызыксыну уята. Гомумән алганда, бу җыентыкларда Институт галимнәренең – проект җитәкчеләренең, бу эшне башкарган барлык белгечләрнең чыганакчылык фәненә керткән бәһасез хезмәтен күрәбез.

Сәлахова Эльмира Кадим кызы,
тарих фәннәре кандидаты,
ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтының
өлкән фәнни хезмәткәре